

*Посацький Б. С.
кандидат архітектури,
професор кафедри
містобудування Інституту
архітектури
НУ «Львівська політехніка»*

ПРОЦЕСИ РЕКОНСТРУКЦІЇ У ЦЕНТРАЛЬНІЙ ЧАСТИНІ ЛЬВОВА (на зламі XX–XXI ст.)

Процес розвитку міст так чи інакше пов'язаний з проблемою оновлення їх просторового середовища, зміни характеристик та параметрів розпланування і забудови. В свою чергу, процес оновлення з точки зору містобудування визначається реконструктивними заходами різного масштабу, які стосуються складових планувальної структури та забудови міста, маючи при цьому на увазі збереження просторової цілісності міста.

Ще у 1972 р. В. Лавров відзначав, що поняття містобудівної реконструкції має двоякий сенс. З одного боку, воно відображає історичний процес розвитку міст, що може тривати століття. З другого — це матеріальний результат процесу розвитку, стан міста на даний час [1]. Нині реконструктивну діяльність у містах пропонується характеризувати як: «...оновлення, корінне перетворення міста (його планування, забудови і благоустрою), що історично склалося, що викликається сучасними соціально-економічними, санітарно-гігієнічними і архітектурно-художніми вимогами і здійснюється на основі досягнень науки і техніки» [2]. Як бачимо, тут переважає технократичне розуміння міста і його середовища, підкреслюється роль науково-технічного прогресу.

Серед багатьох завдань реконструкції міст фігурує розвиток і розширення загальноміського громадського центру, формування місцевих і спеціалізованих центрів різного призначення в єдину планувальну систему, збереження пам'яток архітектури і поєднання їх із сучасною забудовою [3]. При цьому чільною постає проблема відношення до культурної спадщини в процесі сучасного оновлення міста і збагачення (або, навпаки, нівелювання) його своєрідних просторових особливостей та рисунка.

Сучасну ситуацію щодо реконструкції центральної частини Львова можна розглянути стосовно трьох територіальних складових: А. Історичного осередку міста (територія, включена до Списку світової культурної спадщини ЮНЕСКО); Б. Середмістя (територія в межах проекту

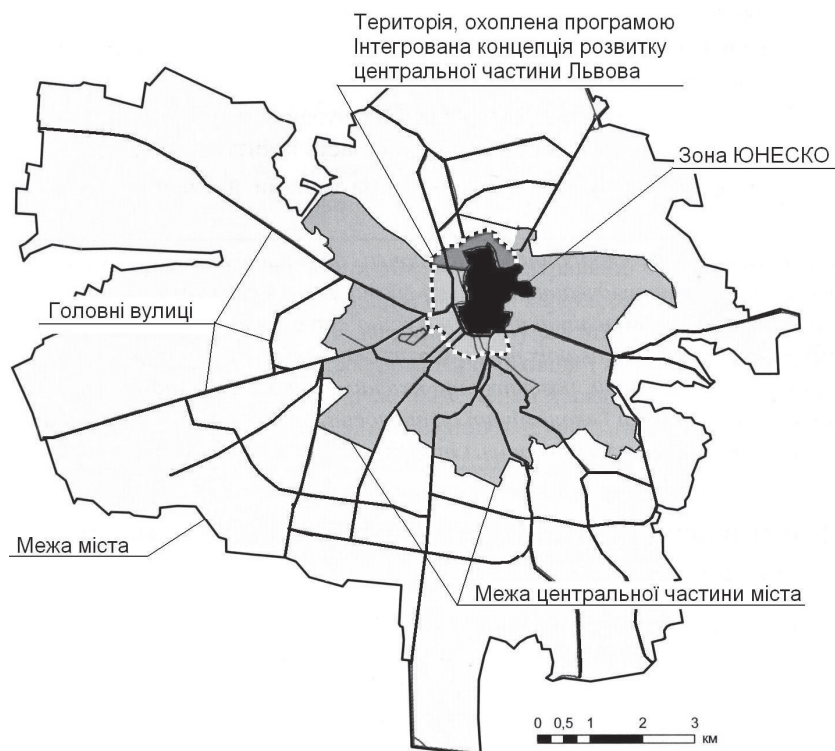

Рис. Схема розпланування території Львова

«Інтегрований розвиток центральної частини Львова»); В. Серединна зона (історичний ареал міста).

Територія А: Історичний осередок міста

Про визначення меж історичного осередку Львова у XX ст. можна говорити, почавши з меж Державного історико-архітектурного заповідника (ДІАЗ), визначених у 1975 р., в межах якого на площі 120 га розміщувалося 199 пам'яток архітектури державного значення. Ця ж територія у 1998 р. була внесена до Списку світової культурної спадщини ЮНЕСКО [4].

Історичний осередок Львова відзначається дуже щільною квартальною забудовою, і вільних ділянок на його території було небагато. До небагатьох винятків належав сквер на перетині вулиць Підвальної і Руської, де на ознаменування 400-річчя книгодрукування в Україні у 1977 р. зведено пам'ятник першодрукареві Івану Федорову. При цьому територія скверу отримала нове розпланування з поєднаними сходами двома пішохідними терасами, були відкриті для експозиції фрагменти внутрішнього і зовнішнього оборонних мурів XV–XVII ст. Зручне роз-

ташування скверу біля зупинок громадського транспорту обумовило виникнення біля пам'ятника популярного книжкового ринку.

У той же час збудовано підземний перехід на площі Митній, що з'єднав площу Соборну з вул. Личаківською через територію Бернардинського монастиря. Відреставровано оборонний мур і відкрито прохід через Глинянську вежу з брамою, влаштовано пішохідні тераси. Також здійснено реставрацію будівлі міського арсеналу з пристосуванням її для музею старовинної зброї, в ході праць частково відтворено Шевську оборонну вежу [5].

Відновлення економічної свободи після 1991 р., з одного боку, і занепад великих львівських підприємств (збудованих після 1945 р.) з іншого — привели до швидкого розвитку сфери обслуговування і торгівлі у середмісті Львова. Функція обслуговування і торгівлі повернулась у перші поверхи будинків, у літній час численні кафе зайняли вуличний простір старих вулиць. Розпочалася реставрація фасадів та інтер'єрів історичної забудови за рахунок приватних власників магазинів, кафе, барів, ресторанів та інших закладів.

Це змусило міську владу обмежити до мінімуму транспортний рух на вулицях регулярно розпланованих середньовічних кварталів історичного середмістя навколо площі Ринок і перетворити його територію у пішохідну зону. У склад цієї зони увійшли площа Ринок та навколишні вулиці: Галицька, Краківська, Сербська, Івана Федорова, Староєврейська, Братів Рогатинців, Вірменська та ін.

Львів традиційно належав до міст розвинутої фінансової діяльності, і це після трансформацій 1991 р. обумовило будівництво нових будинків офісних центрів і банків. Одним з перших був збудований конторський будинок на південній стороні площі Старий Ринок на місці зруйнованої в часі війни будівлі. Будинок висотою 5 поверхів за композицією фасадів наближений до житлової забудови, що його оточує, австрійського періоду, тобто першої декади ХХ ст. Спорудження цього центру супроводжувалося протестами археологів та істориків, які стверджували, що таким чином знищується культурний шар ХІІ–ХІІІ ст., тобто часу заснування Львова. Подібними зауваженнями і критикою супроводжувалося будівництво офісного будинку на вул. Валовій, в якому розмістилися декілька банків.

Донині викликає дискусії спорудження у 2001 р. будівлі «Укрсоцбанку» на східній стороні площі Міцкевича, на місці усунених будинків ХІХ ст. і фактично на мурах середньовічного міста. Архітектурні форми новобудови агресивні і надмірно контрастують з навколишнім архітектурним середовищем. Дискусія навколо цієї будівлі спричинила ситуа-

цію, що донині незабудованою залишається сусідня ділянка, де також було знесено будинок XIX ст.

Історичний осередок Львова приваблює все більшу кількість туристів як з України, так і з інших країн, серед іноземних гостей переважають туристи з Польщі. У цій частині міста загалом немає можливості будувати нові готелі, тому інвестори відповідають на потреби ринку шляхом переобладнання старих житлових будинків під гостели та готелі. Так повстали гостели на вулицях Руській і Павла Беринди, готелі «Роскарц» на вулиці Друкарській, «Відень» на площі Івана Підкови, «Наталія-18» на площі Князя Осмомисла та інші. При цьому існуючі історичні будинки загалом зберегли свій зовнішній вигляд, а інтер'єри були або відбудовані (при наявності архівних документів), або модернізовані. Зрозуміло, що всі технічні системи виконано згідно з сучасними вимогами. Тут слід відзначити високий рівень реставраційних і ремонтних робіт у житлових будинках XVIII–XIX ст. на вулицях Театральній і Шевській, в результаті чого створено п'ятизірковий готель «Леополіс».

Важливим просторовим акцентом історичного осередку Львова став кінний пам'ятник Данилу Галицькому (ймовірному засновнику Львова) на площі Галицькій, відкритий у 2001 р. Пам'ятник розташований таким чином, щоб у майбутньому можна було створити експозицію Галицької брами XV ст., збережені фрагменти якої обстежили археологи перед спорудженням пам'ятника. Просторовим акцентом, пов'язаним з демократичними перетвореннями в Україні у 90-х роках XX ст., став пам'ятник В'ячеславу Чорноволу, встановлений у 2002 р. у сквері на вул. Винниченка (колишні Губернаторські вали) [6].

Територія Б: Середмістя, в межах проекту «Інтегрована концепція розвитку центральної частини Львова»

Проект «Інтегрована концепція розвитку центральної частини Львова», прийнятий у 2011 р., загалом можна вважати першою програмою ревіталізації та реконструкції історичного середмістя Львова XIII–XIX ст., що здійснюється за підтримки і за участі німецьких і польських фахівців [7]. Проектом охоплена територія середньовічного Львова та ділянки території центральної частини міста, що оточують її своєрідною підковою з півночі, заходу та півдня переважно сформовані на зламі XIX–XX ст.

З містобудівної точки зору ця «навколишня» територія має свою специфіку. Її розпланування склалося на основі середньовічних торгових шляхів, що вели до брам міста та бульварів, закладених впродовж XIX ст. на місці усунених фортифікацій — ці напрямки стали головними вулицями, наприклад, Городоцька, Гнатюка, Дорошенка, Коперника,

проспект Свободи і проспект Тараса Шевченка. Ці, як правило, радіальні напрямки були з'єднані між собою мережею коротких вузьких вуличок, які поділили територію на велику кількість щільно забудованих кварталів. Головний міський діаметр у центральній частині історично формують проспект Свободи — площа Міцкевича — проспект Тараса Шевченка, цей ланцюг вулиць інколи називають «Львівським корсо». Починаючи з 1960-х років цей діаметр активно розвивається у північному напрямку вздовж проспекту Чорновола, його подальший розвиток передбачено у генплані Львова 2010–2025 рр.

Саме тут зосереджені основні заклади культури Львова (театри, музеї), тому природно, що ця функція розвивається і надалі. Помітним новим об'єктом культури у середмісті Львова став споруджений у 1995 р. Палац мистецтв на вул. Коперника. Об'єкт проектувався як нова складова великого культурного центру в комплексі Львівської галереї мистецтв, що обумовило його розташування у сформованому кварталі щільної забудови XIX ст. у безпосередньому сусідстві з пам'яткою архітектури — класицистичним палацом Потоцьких 1880 р. У Палаці мистецтв є чотирнадцять експозиційних залів, 60 % з них мають верхнє природне освітлення і висоту 6–8 м.

Найбільш динамічно у середмісті розвивається традиційна для Львова торгова функція. Перші поверхи більшості будинків зайняті закладами торгівлі і громадського харчування, таким чином сформувалися т. зв. торгові вулиці: Городоцька, Гнатюка, Дорошенка, Коперника, проспект Чорновола, Богдана Хмельницького та ін. Функція торгівлі високого класу також відіграє помітну роль у просторі проспекту Свободи і проспекту імені Тараса Шевченка — головних вулиць Львова. Відбувається перепрофілювання торгових закладів, місця на «престижних» вулицях займають дорогі магазини-салони, які приваблюють перехожих елегантним дизайном вітрин і приміщень.

Функція торгівлі повернулась у простори пішохідних пасажів середмістя, сформованих на зламі XIX–XX ст. (в радянський період її було усунуто). З цією метою виконано значні роботи з нового пішохідного заощення пасажів, озеленення, встановлення малих форм (лавок, огорож тощо). Нині найбільшим діючим відкритим пасажем є відновлена пішохідна вуличка Крива Липа, що з'єднує вулиці Дорошенка і Гнатюка. Тут розташовано біля десятка барів, кафе і ресторанів, що пропонують широкий вибір страв національної та міжнародної кухні.

Поверненням традиції львівських критих пасажів можна вважати спорудження у 2010 р. пасажу «Опера» між проспектом Свободи і вулицею Леся Курбаса. Пасаж являє собою сучасний торговий трипо-

верховий комплекс (торгівля парфумерією, одягом і взуттям відомих європейських марок) з використанням підземного рівня (невеликий продовольчий супермаркет), збудований у внутрішньому дворі будинків кінця XIX – початку XX ст.

У Львові постійно зростають потреби у готелях, що обумовило побудову нових готелів на місці старих і реконструкцію існуючих. Першим значним об'єктом можна назвати готель «Опера» на проспекті Свободи, 45, побудований на місці готелю «Дніпро» (до 1939 р. «Нью-Йорк») поряд з оперним театром. Будинок старого готелю з технічних причин став непридатним для використання, і було вирішено його розібрати і побудувати новий готель зі збереженням форм старих фасадів. Реконструйовано готель «Асторія» (колишній «Київ») на вул. Городоцькій, квартал на вулиці Фредри доповнено будинком-пломбою — чотиризірковим готелем «Нобілес».

Розширення фінансової діяльності поставило вимогу спорудження нових будинків банків у середмісті. На площі Міцкевича, 4 для будівництва філії «Укресімбанку» у 2006 р. було вирішено розібрати аварійну будівлю готелю 30-х років XX ст. і повернутися до архітектури будинку, який тут був розташований на початку XX ст. Це обумовлювалося наявністю креслень проекту 1895 р. та фотографій після завершення тогочасного будівництва, і замовник разом з архітекторами вирішили відтворити фасад та інтер'єри колишньої будівлі.

Була відтворена загальна композиція фасаду з боку площі Міцкевича, декоративні деталі обрамування вікон, форма мансардного даху, дерев'яні обрамування вітрин і входу першого поверху (партеру). Все це у сукупності з високою якістю будівельних робіт дозволило повернути площі Міцкевича важливий елемент історичного архітектурного середовища. Додамо, що на другій стороні площі розміщена згадана вище «новаторська» будівля філії «Укрсоцбанку», що дозволяє спостерігати на одній площі різні підходи до оновлення міського середовища [8].

В архітектурному середовищі середмістя Львова починаючи з XVIII ст. активну роль відігравала монументальна скульптура. Після 1991 р. настав час усунути комуністичну символіку з простору міста і увічнити у бронзі та камені видатні постаті в історії України¹. Зрозуміло, що найважливіший серед нових пам'ятників — пам'ятник геніальному

¹ Слід зазначити, що головний символ радянського комунізму — пам'ятник Леніну у Львові демонтували 14 вересня 1990 р., тобто в останній рік існування СРСР. Тоді ж проспект Леніна, де він розташовувався, перейменували у проспект Свободи. Див.: Історія Львова. У трьох томах / Редколегія Я. Ісаєвич, М. Литвин, Ф. Стеблій. — Т. 3. — Львів: Центр Європи, 2007. — С. 411.

поету Тарасу Шевченку споруджено на головній вулиці Львова — проспекті Свободи у 1992–1996 рр.

Композиція пам'ятника передбачає використання його п'єдесталу як місця для виголошення промов, перед пам'ятником сформовано невелику площу, оточену квітниками і газонами. Площа стала популярним місцем спілкування мешканців та гостей міста, а у святкові дні — урочистих зборів та мітингів.

У середмісті розташований парк імені Івана Франка — найстаріший міський парк у Львові та в Україні, колишній єзуїтський сад, закладений у другій половині ХУІ ст. Розташування парку імені Івана Франка серед щільно забудованих кварталів обумовлює активне використання його всіма групами населення. Інтенсивне використання паркової території обумовило заходи з його реконструкції у 2008–2009 рр.: замінено покриття пішохідних доріжок, встановлено нові лавки, відремонтовано історичні ліхтарі освітлення.

Територія В: Серединна зона міста (історичний ареал)

Розглядаючи території Львова поза середмістям, доцільно обмежитися т. зв. серединною зоною, яка в більшій частині збігається з зоною історичного ареалу (межі ареалу встановлено ухвалою міської ради у 2005 р.) і оточує середмістя кільцем². Історичний ареал Львова загалом охоплює забудовану до 1939 р. територію міста разом із зеленими масивами Кортумової гори, Знесіння, Погулянки.

На цій території збереглася сформована на зламі ХІХ–ХХ ст. вулична мережа і щільна квартальна забудова того ж часу. Окремі ділянки були зайняті у 30-х роках ХХ ст. невеликими житловими кварталами або окремими будинками різної поверховості, побудованими згідно з принципів тогочасної «сучасної архітектури»³.

Найбільшим комплексом реконструктивних заходів у серединній зоні можна вважати спорудження з 1964 по 1978 рік великого кварталу навчальних корпусів, студентської бібліотеки, комбінату харчування Львівської політехніки поряд з головним корпусом (функціонує з 1877 р.) між вулицями Карпінського і Митрополита Андрея на ділянці

² Згідно з Законом «Про охорону культурної спадщини»: історичний ареал населеного місця — частина населеного місця, що зберегла об'єкти культурної спадщини і пов'язані з ними розпланування та форму забудови, які походять з попередніх періодів розвитку, типові для певних культур або періодів розвитку.

³ Термін «сучасна архітектура» у ХХ ст. сформувався у працях Конгресів сучасної архітектури 1929, 1930 і 1933 років (Congres Internationale Architecture Moderne, CIAM). Див.: Криворучко Ольга. Сучасна архітектура. Термінологічний словник / О. Криворучко. — Львів: Вид-во НУ «Львівська політехніка», 2008. — С. 106.

колишнього монастиря. При цьому вулиця Митрополита Андрея отримала чотири смуги руху і стала магістральною.

Впродовж 50–70-х років XX ст. значні території в межах серединної зони набули виробничої функції і стали промисловими, транспортними, комунально-складськими підприємствами. У західній частині Львова — це сектор між вулицями Городоцькою і Антоновича, у північній — сектор між проспектом Чорновола і вулицею Богдана Хмельницького, у східній — сектор між вулицями Зеленою і Пасічною.

Сьогодні відбувається процес активної реструктуризації цих територій, промислова функція скорочується, і на її місце приходить багатоповерхове житло та різноманітні функції обслуговування. Слід зауважити, що виробнича функція у широкому сенсі тут частково зберігається і представлена комунальними підприємствами (автобусні та автомобільні парки, споруди інженерного забезпечення міста). Функції торгівлі та обслуговування представлені широким спектром об'єктів, найбільшими з них є гіпермаркет «Епіцентр», супермаркети мереж «Арсен», «ВАМ», «Фуршет», «Вопак», «Рукавичка» та ін.

Розглядаючи проблему реконструкції в межах серединної зони Львова, не можна оминати проблему розвитку поліцентричної структури загальноміського центру. Основні положення формування цієї структури були сформульовані у проекті детального планування центральної частини Львова у 1970 р. Окрім запланованого генпланом розвитку ядра центру міста північніше оперного театру планувалися три підцентри: східний, на перехресті вулиць Личаківської — Пасічної; західний, в районі перехрестя вулиць Городоцької — С. Бандери; південний, на вул. Стрийській [9].

На зламі XX–XXI ст. території загальноміського центру могли бути суттєво розширені за рахунок колишніх виробничих територій у західному і південному секторах серединної зони міста. Однак безсистемна «клаптикова» приватизація таких територій стала цьому на перешкоді, оскільки нові власники були зацікавлені передусім у отриманні швидких прибутків і тому стали прискорено розвивати банківську функцію, торгівлю і громадське харчування. Під нові функції було пристосовано колишні заводські споруди, однак це відбулося хаотично і без створення загальної інфраструктури, насамперед транспортних та пішохідних шляхів. Прикладами можуть служити колишні території великого підприємства «Кінескоп» між вулицями Антоновича і Героїв УПА.

Трактування поліцентричної системи розвитку загальноміського центру Львова набуло нових акцентів у зв'язку з підготовкою міста до проведення чемпіонату Європи з футболу у 2012 р. Оскільки територія для спорудження нового стадіону була вибрана на південній околиці міста

біля перетину вулиці Стрийської і кільцевої автодороги, то це обумовило зростання ролі південного підцентру. Сьогодні поряд з будівлями податкової адміністрації та Інституту регіональних досліджень споруджується комплекс Українського католицького університету — навчального закладу нового типу. Розглядається концепція формування поряд кварталу адміністративних та бізнесових об'єктів загальноміського значення.

Здійснення концепції поліцентричної побудови загальноміського громадського центру має принципове значення для розвитку Львова в цілому, оскільки таким чином за межі історичного осередку були би винесені об'єкти обласного та загальноміського значення, які генерують значний обсяг транспортного і пішохідного руху. Особливо важливе саме таке містобудівне вирішення з точки зору збереження унікальної історико-архітектурної спадщини у центральній частині міста Львова і покращення умов її туристичного використання та експонування.

Поліцентричну систему загальноміського центру планується також розвивати у північному і південному секторах міста. Згідно з генеральним планом Львова, прийнятим у 2010 р., у північному секторі ядра центру планується формування значного за розмірами «комерційно-ділового кварталу» шляхом реструктуризації колишньої виробничої території між вулицями Жовківською, Липинського, Богдана Хмельницького, натомість у південній частині міста планується розташування двох нових «буферних підцентрів» на вулиці Луганській-проектованій та на вулиці Зеленій, а також одного підцентру в західній частині міста на перехресті вулиць Шевченка — Левандівської.

Якщо будівництво більшості громадських об'єктів в серединній зоні Львова сьогодні тільки планується, то на практиці відбувається швидкий розвиток будівництва житла. Часто нові житлові будинки розміщені випадково, без відступу від червоних ліній, фасади орієнтовані на перевантажені транспортом магістральні вулиці. Можна вважати, що достатньо комфортні умови проживання забезпечуються тільки у будинках, розташованих на другорядних вулицях. На жаль, більшість нових житлових будинків стали дисонуючими елементами у загальній композиції міського середовища, їх завищені (з економічних міркувань) об'єми повсюдно порушують панорами і силуети забудови минулих століть. Об'єктом масової «самодіяльної реконструкції та ревіталізації» стали насамперед житлові будинки періоду 60–70-х років XX ст., побудовані в умовах мінімальних нормативів (житлова і загальна площа квартир) та дефіциту якісних будівельних матеріалів.

У серединній зоні Львова розташований найбільш відомий із львівських парків — Стрийський, закладений у першій половині XIX ст.

У 2008–2010 роках реконструйовано мережу паркових доріжок, усунуто випадкові дикоростучі дерева та кущі, відновлено квітники та газони, що дозволило в цілому відтворити мальовничу ландшафтну композицію простору парку кінця XIX — початку XX ст.

Якщо розглянути проблему реконструкції львівських парків у серединній зоні міста у містобудівному аспекті, то одразу постає проблема взаємних зв'язків між ними і формування загальноміської системи озеленення. Сьогодні ще існує можливість повернення до ідеї «Львівського корсо» XIX ст. шляхом сполучення Святоюрських садів, парку імені Івана Франка, цитаделі, парку культури імені Богдана Хмельницького, Стрийського парку, парку Залізна вода, Снопківського парку, Погулянки, парку Знесіння, парку Високий Замок. Ці парки можуть бути сполучені пішохідними зв'язками, незважаючи на складні умови перетину міських магістралей. Формування такої пішохідної системи значно підвищило б можливості активного відпочинку городян у центральній частині міста та сприяло б модернізації обладнання паркових територій.

Тут слід зауважити, що останніми роками у Львові активно обговорюється можливість формування мережі велосипедних доріжок. Однак складні умови рельєфу території та історична мережа вузьких вулиць реально дозволяють сформувати таку мережу тільки у нових периферійних дільницях міста. Натомість для пішохідних прогулянок, зокрема, для набираючих популярність прогулянок з лижними палицями («Nordic walking») рельєф місцевості не є значною перешкодою.

Розглядаючи реконструктивні заходи на території історичного осередка, середмістя та серединної зони, необхідно підкреслити, що вулична мережа залишається практично незмінною з початку XX ст. Зміни торкаються заміни старих інженерних мереж, усунення або переносу трамвайних колій та оновлення покриття проїзних частин і тротуарів, встановлення малих форм. Впродовж першої декади XXI ст. значний обсяг таких праць виконано на проспектах Свободи і Тараса Шевченка, площах Ринок і Соборній, вулицях Бандери, Валовій, Вірменській, Галицькій, Городоцькій, Дорошенка, Івана Франка, Коперника, Краківській, Руській, Підвальній, Січових Стрільців та ін.

Підсумовуючи, можна зробити висновок, що для центральної частини Львова підходи щодо її дальшого містобудівного розвитку диференціюються залежно від специфічних рис територій-складових. Можна вважати, що в межах історичного осередку переважають заходи зі збереження та відновлення історичних характеристик стану міського середовища, адаптації його до потреб культурного відпочинку і туризму. Заходи з реконструкції, оновлення, модернізації широко застосовуються у се-

редмісті та серединній зоні міста. Водночас очевидною є вибірковість та фрагментарність реконструктивних заходів у центральній частині Львова, обумовлена перш за все браком коштів, потреби міста набагато більші.

У цьому відношенні можна навести порівняння з аналогічними за величиною містами Польщі. На початку ХХІ ст. у Кракові, Познані, Лодзі розпочато масштабні реконструкції центральних частин цих міст, пов'язані з перебудовою старих головних залізничних вокзалів і формуванням у комплексі з ними великих громадських центрів загальноміського і регіонального значення. Нові комплекси складаються з модернізованих залізничних вокзалів злам ХІХ–ХХ ст., нових автовокзалів, об'єктів торгівлі, громадського харчування, культури і відпочинку. У Кракові і Познані такі громадські осередки вже сформовано, найбільший комплекс площею майже 100 га споруджується в Лодзі [10]. Характерно, що спорудження комплексів такого типу обумовлено європейською програмою розвитку континентальних швидкісних залізничних сполучень і частково фінансується Європейським Союзом.

Проблема реконструкції транспортної системи, інтеграції мереж зовнішнього і міського транспорту гостро актуальна і для Львова, враховуючи значення міста як «воріт України» з європейського напрямку.

Список літератури

1. *Реконструкция крупных городов* (методическое пособие для проектировщиков). Редактор-составитель В. А. Лавров. — М.: Стройиздат, 1972. — С. 8.
2. vseslova.com.ua/реконструкція_міста-89800.
3. *Реконструкция крупных городов* (методическое пособие для проектировщиков). Редактор-составитель В. А. Лавров. — М.: Стройиздат, 1972. — С. 9.
4. *Архітектура Львова. Час і стилі ХІІІ–ХХІ ст.* / Упорядник і науковий редактор Ю. Бірюльов. — Львів: Центр Європи, 2008. — С. 649.
5. *Трегубова Т. О.* Львів. Архітектурно-історичний нарис / Т. О. Трегубова, Р. М. Мих. — К.: Будівельник, 1989. — С. 238, 263.
6. *Архітектура Львова. Час і стилі ХІІІ–ХХІ ст.* / Упорядник і науковий редактор Ю. Бірюльов. — Львів: Центр Європи, 2008. — С. 675.
7. www.urban-project.lviv.ua/php_uploads/data/articles/ArticlesFiles_UA_221.pdf.
8. Будівля філії «Укресімбанку» у Львові // Архітектурний вісник. — 2006. — № 1 (26). — С. 8, 10, 12.
9. *Архітектура Львова. Час і стилі ХІІІ–ХХІ ст.* / Упорядник і науковий редактор Ю. Бірюльов. — Львів: Центр Європи, 2008. — С. 612.
10. Zintegrowane Centrum Komunikacyjne Poznan City Center // Archivolta. 2013. N 4 (60). — С.30–31.

Стаття надійшла до редакції 20 травня 2014 р.